Article history:
Received 16 February 2025
Revised 22 April 2025
Accepted 30 April 2025
Published 22 June 2025

Quarterly Research Journal of Islamic History

Volume 15, Issue 58, pp 51-72

ISSN: 2251-9726

The Impact of the Architecture of the Historic Hamedan Bazaar on the Acceptance of Cultural and Religious Rituals from the ۱۹۵۰s to the ۱۹۷۰s

Neda. Pourghasemi[۱], Majid. Heydari Delgarm[۲*], Saheb. Mohammadian Mansour[۲]

[۱] M.A. in Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran
[۲] Assistant Professor, Department of Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran

*** Corresponding author email address**: Heydaridelgarm@basu.ac.ir

Article Info

Article type:
Original Research

How to cite this article:
Pourghasemi, N., Heydari Delgarm, M., & Mohammadian Mansour, S. (۲۰۲۵). The Impact of the Architecture of the Historic Hamedan Bazaar on the Acceptance of Cultural and Religious Rituals from the ۱۹۵۰s to the ۱۹۷۰s. *Quarterly Research Journal of Islamic History, 15*(۵۸), ۵۱-۷۲.

© ۲۰۲۵ the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial ٤,٠ International (CC BY-NC ٤,٠) License.

ABSTRACT

Traditional bazaars were dynamic environments within the urban fabric that accommodated multiple aspects of daily life. This study examines the interaction between the architectural structure of the historic Hamedan Bazaar and cultural and religious events and rituals, aiming to demonstrate how its architectural and physical characteristics provided a suitable setting for the continuity of such practices. The present research was conducted using a qualitative approach, drawing on library-based sources and interviews with long-standing merchants. The main research question investigates which characteristics of the bazaar's physical structure made it suitable for hosting rituals. After identifying the events that took place within the bazaar, the study analyzes the reciprocal relationship between the bazaar's physical form and these events. The findings indicate that alterations and destruction within the bazaar's physical structure, as well as changes to its components and architectural elements, have contributed to the gradual decline of many cultural and religious traditions. Conversely, the performance of rituals at different scales and with varying levels of public participation has been among the factors supporting the persistence of these traditions. Among the physical characteristics that made the bazaar suitable for accommodating events were its optimal location within the city, diverse functions, human-scale geometry and proportions, centralized architectural organization, spatial openings, appropriate circulation routes, pedestrian-oriented structure, and diverse roofing systems.

Keywords: Cultural and religious rituals, Historic Hamedan Bazaar, Traditional Iranian architecture.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-06]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.51]

EXTENDED ABSTRACT

The historic bazaar has long been recognized as one of the most significant institutions of traditional Iranian urbanism, functioning not only as an economic center but also as a social, cultural, religious, and civilizational arena. Within Iranian cities, bazaars represented dynamic environments in which everyday life, collective memory, religious practices, and communal interactions converged. The Historic Hamedan Bazaar, as one of the oldest commercial complexes in Iran, occupied a strategic position within the urban core and throughout history played an influential role in shaping the cultural life of the city. Theoretical discussions concerning cultural and civilizational values indicate that cultural values are rooted in local traditions, customs, and beliefs, whereas civilizational values transcend temporal and geographical boundaries and become shared achievements of humanity (Braudel, ۱۹۹۵). Traditional Iranian bazaar architecture embodies both categories simultaneously, preserving local cultural practices while expressing broader civilizational principles of urban organization and social coexistence. Hamedan's location on historical commercial routes linking the Iranian Plateau to Mesopotamian civilizations strengthened its role as a cultural and economic bridge and transformed its bazaar into a space capable of accommodating diverse ethnic, religious, and social groups. The persistence of numerous cultural and religious ceremonies within this environment demonstrates that the bazaar was not merely an economic institution but also a civilizational framework capable of preserving social cohesion, cultural continuity, and collective identity over long periods. Previous studies have examined the historical development, spatial structure, and socio-economic significance of the Hamedan Bazaar from different perspectives (Garoosin, ۱۹۹۶; Zarei, ۲۰۰۸; Mohamadi Seresht, ۲۰۱۳; Kiyahchin Maryan, ۲۰۲۱; Sajjadzadeh & Sohrabi, ۲۰۲۱). Likewise, several researchers have documented local rituals, theatrical traditions, religious ceremonies, and athletic customs in Hamedan (Jahanpur, ۲۰۰۸; Ajang, ۲۰۰۸; 'Ebadi & Kabudarahangi, ۲۰۰۸; Farzane, ۲۰۰۸; Jahanpur, ۲۰۱۶; 'Aqelan, ۲۰۱۶). However, limited attention has been devoted to understanding the reciprocal relationship between the physical structure of the bazaar and the continuation of cultural and religious events. This study addresses that gap by investigating how the architectural and spatial characteristics of the Historic Hamedan Bazaar facilitated the preservation, transmission, and performance of cultural and religious rituals between the ۱۹۵۰s and ۱۹۷۰s.

The research employed a qualitative methodology designed to investigate non-quantifiable phenomena associated with experience, memory, culture, and social practices. Qualitative inquiry provides an appropriate framework for understanding cultural environments and reconstructing historical experiences embedded within urban spaces (Bhangu et al., ۲۰۲۳). Data collection relied upon two complementary sources. First, documentary and archival materials were reviewed to establish the historical and theoretical context of the study. Second, extensive field investigations were conducted within the Historic Hamedan Bazaar. Open-ended interviews were undertaken with long-standing merchants possessing direct experience of the bazaar during the study period. Interview sessions were intentionally conducted within the merchants' workplaces in order to enhance memory recall and contextual accuracy, following findings that environmental context significantly influences recollection processes (Smith & Vela, ۲۰۰۱). Interviews were organized in two stages. The first stage focused on identifying the full range of cultural, religious, educational, social, and political events that had historically occurred within the bazaar. After thematic saturation was achieved, a second stage was conducted across six selected spatial zones of the bazaar, including caravanserais, timchehs, crossroads, and specialized commercial corridors. A total of twenty-two interviews involving twenty participants were completed.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-06]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.51]

The collected narratives were transcribed, categorized, and systematically analyzed. Through triangulation, information mentioned consistently across at least three independent interviews was retained as validated evidence, while isolated accounts lacking corroborating support were excluded. Based on these findings, a comprehensive inventory of event locations was developed, enabling a detailed examination of the relationship between specific spatial configurations and ritual activities. This methodological strategy facilitated a nuanced understanding of how physical settings, circulation networks, gathering spaces, and architectural elements contributed to the occurrence and continuity of cultural and religious practices within the bazaar environment.

The findings reveal that the Historic Hamedan Bazaar hosted an exceptionally diverse spectrum of cultural and religious events. Religious mourning ceremonies represented some of the most prominent activities, particularly during Muharram and Safar, when the entire bazaar was transformed into a citywide ceremonial center. Commercial activities were suspended, caravanserais were adapted to accommodate large congregations, and processions moved through interconnected commercial corridors linking important religious and civic spaces. The bazaar also hosted mourning ceremonies for respected religious leaders and prominent local figures, illustrating its symbolic role as a communal space of collective grief and solidarity (Este‘dadi, ۲۰۱٤; Bazariyan-e Hamedan, ۲۰۲۲). Ramadan introduced another layer of ritual activity characterized by sermons, religious instruction, communal gatherings, and nighttime social events organized within mosques and coffeehouses. Religious festivals, especially the celebration of Mid-Sha‘ban, transformed sections of the bazaar into festive environments decorated with lights, carpets, flowers, banners, and temporary ceremonial structures (Ajang, ۲۰۰۸; Bazariyan-e Hamedan, ۲۰۲۲). Seasonal festivities associated with Nowruz included performances such as Haji Firuz, Nowruz recitations, and folk theatrical events that animated public spaces and strengthened community participation. Traditional entertainment and folk performances were also widespread, including storytelling, naqqali, pardeh-khani, puppet theater, acrobatic performances, ta‘ziyeh, and various forms of popular entertainment (‘Ebadi & Kabudarahangi, ۲۰۰۸; ‘Aqelan, ۲۰۱٦). The bazaar further functioned as a venue for public hospitality, charitable food distribution, athletic competitions, traditional sports, apprenticeship-based education, literary gatherings, ethical instruction, and philanthropic activities directed toward disadvantaged members of society. Beyond cultural functions, the bazaar played an important role in information dissemination, political mobilization during the Islamic Revolution, and support activities during the Iran–Iraq War period (Bazariyan-e Hamedan, ۲۰۲۲; Este‘dadi, ۲۰۱٤). Together, these findings demonstrate the extraordinary functional diversity of the bazaar as a multidimensional urban institution.

Analysis of the rituals themselves reveals several characteristics that contributed to their long-term continuity and cultural resilience. One of the most significant features was their ability to operate simultaneously across different scales. Some ceremonies involved thousands of participants and extensive organizational networks, while others depended upon only a few individuals or even a single performer. This scalability enabled rituals to remain adaptable under varying social and economic circumstances. Equally important was the existence of multiple levels of participation. Individuals could engage directly through organizing, performing, or sponsoring ceremonies, or indirectly through observation, attendance, commercial closure, and symbolic support. Such flexibility expanded the social base of participation and increased communal investment in ritual continuity. The findings further indicate that social inclusivity

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-06]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.51]

played a central role in sustaining these traditions. Although some activities were associated with particular occupational groups or demographic categories, many rituals attracted participants from diverse social backgrounds and fostered interaction among different segments of society. Another important factor was intergenerational transmission. Rituals were preserved not merely through observation but through active involvement of participants across different age groups, allowing cultural knowledge to be transmitted through practice rather than formal instruction. The distinction between mobile and stationary rituals also proved significant. Processions, religious parades, and seasonal performances moved through the urban fabric and connected multiple spaces, while stationary events concentrated social activity within specific locations such as caravanserai courtyards, mosques, and public squares. This combination of mobility and spatial anchoring increased both visibility and accessibility, thereby reinforcing the social significance and durability of cultural traditions over time.

The study further demonstrates that the architectural and spatial characteristics of the Historic Hamedan Bazaar were instrumental in facilitating these events. The bazaar's central location within the city ensured accessibility, visibility, and security, making it a natural gathering place for residents from different neighborhoods and social groups. Functional diversity was another decisive factor. The coexistence of commercial establishments, religious institutions, educational facilities, coffeehouses, residential quarters, baths, and caravanserais generated a continuous flow of users and created opportunities for varied forms of social interaction. Architectural geometry and human-scale proportions enhanced comfort, legibility, and usability, while repetitive spatial patterns contributed to coherence and orientation (Zarei, ۲۰۰۸; Kiyahchin Maryan, ۲۰۲۱). The prevalence of centralized architectural compositions, including courtyards, domed spaces, central water features, and radiating circulation systems, naturally directed attention toward focal gathering areas suitable for ceremonies and performances. Equally important were the spatial openings distributed throughout the bazaar. Large caravanserai courtyards accommodated mass gatherings, whereas smaller squares and widened intersections supported informal events and folk performances. The circulation network, characterized by multiple interconnected routes and minimal dead ends, facilitated the movement of processions and large crowds while reducing congestion. Pedestrian priority further enhanced the suitability of the environment for cultural events, allowing public movement to occur without interference from transportation activities. Temporary and permanent urban furnishings—including carpets, platforms, benches, tents, banners, lighting systems, and ceremonial arches—enabled spaces to be rapidly adapted for different occasions. These architectural qualities collectively transformed the bazaar into a highly flexible cultural infrastructure capable of accommodating events ranging from intimate educational gatherings to large-scale religious ceremonies.

The Historic Hamedan Bazaar functioned as far more than a commercial center; it served as a comprehensive cultural ecosystem in which architecture, social interaction, religion, education, philanthropy, and collective identity converged. The study demonstrates that the continuity of cultural and religious rituals depended upon both social participation and the existence of architectural settings capable of supporting diverse forms of communal activity. The reciprocal relationship between space and ritual created a self-reinforcing process through which cultural practices enriched the significance of the built environment, while the physical environment facilitated the reproduction of those practices. However, modern interventions, urban restructuring, demolition of key architectural components, and changes in patterns of social and economic life weakened this relationship and contributed to the decline of many

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-06]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.51]

traditional events. The loss of important caravanserais and connective spaces disrupted the spatial integrity of the bazaar and reduced its capacity to function as a cultural venue. Nevertheless, the findings suggest that revitalization efforts focused on preserving and restoring the bazaar's historical spatial characteristics could strengthen cultural continuity, enhance community engagement, and reinforce the historical identity of the urban environment. The case of Hamedan illustrates the broader importance of integrating architectural conservation with the preservation of intangible cultural heritage, demonstrating that historical urban spaces achieve their greatest significance when physical structures and living traditions remain interconnected.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-06]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.51]

تاریخچه مقاله

دریافت شده در تاریخ ۲۸ بهمن ۱۴۰۳
اصلاح شده در تاریخ ۲ اردیبهشت ۱۴۰۴
پذیرفته شده در تاریخ ۱۰ اردیبهشت ۱۴۰۴
منتشر شده در تاریخ ۱ تیر ۱۴۰۴

پژوهش‌نامه تاریخ اسلام

دوره ۱۵، شماره ۵۸، صفحه ۷۲-۵۱

شاپا الکترونیکی: ۹۷۲۶-۲۲۵۱

تأثیر معماری بازار تاریخی همدان بر پذیرش آیین‌های فرهنگی و مذهبی در دهه ۱۳۳۰ تا ۱۳۵۰ شمسی

ندا پورقاسمی[۱]، مجید حیدری دلگرم[۲*]، صاحب محمدیان منصور[۲]

۱. کارشناس ارشد معماری دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران
۲. استادیار گروه معماری دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: Heydaridelgarm@basu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

پورقاسمی، ندا.، حیدری دلگرم، مجید.، و محمدیان منصور، صاحب. (۱۴۰۴). تأثیر معماری بازار تاریخی همدان بر پذیرش آیین‌های فرهنگی و مذهبی در دهه ۱۳۳۰ تا ۱۳۵۰ شمسی. *پژوهش‌نامه تاریخ اسلام*، ۱۵(۵۸)، ۷۲-۵۱.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC ۴,۰) صورت گرفته است.

چکیده

بازارهای سنتی محیطی پویا در بافت شهری بودند و جنبه‌های متعددی از زندگی روزانه را در خود جای می‌دادند. این پژوهش به بررسی تعامل میان کالبد معماری بازار تاریخی همدان و رویدادها و آیین‌های فرهنگی و مذهبی می‌پردازد تا نشان دهد ویژگی‌های معماری و کالبدی آن بازار بستری مناسب برای تداوم آیین‌ها بوده‌است. پژوهش حاضر با روش کیفی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و مصاحبه با کسبه قدیمی انجام شده‌است. پرسش اصلی پژوهش آن است که چه ویژگی‌هایی، کالبد بازار را مناسب پذیرش آیین‌ها می‌کرده است. در این پژوهش پس از شناسایی رویدادهای بازار، رابطه دوسویه میان کالبد بازار و رویدادها بررسی شده‌است. یافته‌ها نشان می‌دهد که تغییر و تخریب در کالبد بازار و تغییر اجزا و عناصر آن، موجب کمرنگ شدن بسیاری از آداب و سنن فرهنگی و مذهبی شده‌است. در مقابل، برگزاری آیین‌ها در مقیاس‌های مختلف، با سطوح مشارکت مختلف، از جمله عوامل پایداری آیین‌ها بوده‌است. از جمله ویژگی‌های کالبدی بازار که آن را مناسب پذیرش رویدادها می‌کرده، می‌توان به مکان‌یابی بهینه در شهر، کاربری‌های متنوع، هندسه و تناسبات انسانی، معماری مرکزگرا، گشودگی‌های فضایی، مسیرهای حرکتی مناسب، محوریت پیاده و پوشش سقف متنوع اشاره کرد.

کلیدواژه‌ها: آیین‌های فرهنگی و مذهبی، بازار تاریخی همدان، معماری سنتی ایرانی.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-06]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.51]

درآمد

تفاوت میان ارزش‌های فرهنگی و ارزش‌های تمدنی از مباحث بنیادی در مطالعات فرهنگی و تمدنی است. در عام‌ترین شکل، ارزش‌های تمدنی، ارزش‌هایی تعریف می‌شوند که در طبیعت اتفاق نمی‌افتند و ساخته انسان‌ها هستند (Pawlowski, ۲۰۱۱, p. ٦٦)، یا ارزش‌های گروه‌اند (Braudel, ۱۹۹٥, p. ٦). ارزش‌های فرهنگی بیانگر باورها، آداب و رسوم و شیوه‌های زندگی یک جامعه در دوره‌ای خاص هستند که معمولاً ماهیتی محلی و زمینه‌ای دارند. این ارزش‌ها در طول زمان ممکن است دچار تحول و تغییر شوند و با شرایط جدید سازگار گردند. در مقابل، ارزش‌های تمدنی شامل دستاوردهای ماندگارند که فراتر از مرزهای جغرافیایی و زمانی خاص قرار گرفته و ماهیتی گاه جهان‌شمول دارند. این ارزش‌ها می‌توانند توسط فرهنگ‌های مختلف به اشتراک گذاشته شده و به‌عنوان میراث مشترک بشریت پذیرفته شوند.

معماری بازارهای سنتی ایرانی تجلی‌گاه هر دو این ارزش‌هاست. هم ارزش‌های فرهنگی خاص جامعه ایرانی و هم ارزش‌های تمدنی که الهام‌بخش معماری و شهرسازی در گستره وسیعی از جهان شده‌است. بازار همدان، در طول تاریخ خود محمل هر دوی این ارزش‌ها بوده‌است و به فضایی تبدیل شده که هم پاسخگوی نیازهای محلی و فرهنگی جامعه بوده و هم مقوم ارزش‌های تمدنی است.

همدان به‌عنوان یکی از قدیم‌ترین مراکز تجاری و فرهنگی ایران، با پیشینه‌ای که به دوره مادها بازمی‌گردد، همواره نقش مهمی در شکل‌دهی حیات اجتماعی و فرهنگی منطقه داشته است. این شهر و بازار آن به دلیل قرارگیری بر سر شاهراه تجاری فلات ایران و تمدن‌های بین‌النهرین، از دیرباز به‌عنوان پلی فرهنگی و اقتصادی عمل کرده است. برگزاری آیین‌های متنوع در این فضا نشان می‌دهد که بازار صرفاً یک مکان اقتصادی نبوده، بلکه نهادی تمدنی است که توانسته در طول قرن‌ها، کارکردهای چندگانه اجتماعی، فرهنگی و مذهبی خود را حفظ کند. حضور اقوام و مذاهب مختلف در این بازار و برپایی آیین‌های گوناگون، نشان‌دهنده ظرفیت بالای این فضا برای ایجاد همزیستی مسالمت‌آمیز و تعامل فرهنگی بوده‌است.

روش تحقیق

پژوهش حاضر به روش کیفی انجام شده‌است. تحقیق کیفی شامل روش‌هایی است که در آنها گردآوری اطلاعات، تحلیل و تولید شواهد در آنها آماری و عددی نیست. تحقیق‌های کیفی منظری برای آموختن درباره پدیده‌های غیرکمی (nonquantifiable) ازجمله تجربه، زبان، تاریخ و فرهنگ افراد می‌گشاید (Bhangu et al., ۲۰۲۳, p. ۳۹). همچنین اطلاعات مورد نیاز در این پژوهش از دو دسته منابع اصلی جمع‌آوری شده‌است. دسته اول منابع مکتوب است که جهت بررسی پیشینه پژوهش و ادبیات موضوع از آنها استفاده شده‌است. دسته دوم منابع میدانی در مجموعه بازار تاریخی همدان است که خود شامل پرسشنامه‌ها و برداشت‌های کالبدی می‌شود. پرسشنامه‌ها به‌صورت باز طراحی شده‌اند. بنا بر ماهیت کیفی موضوع تلاش شده در تنظیم پرسشنامه و انجام مصاحبه‌ها کمترین جهت‌دهی شخصی توسط محقق در روند پژوهش اعمال شود تا مصاحبه‌شوندگان بتوانند آزادانه رویدادها را یادآوری و بازگو کنند. بر همین اساس مصاحبه‌ها در محل کسب مصاحبه‌شوندگان در حین فعالیت روزانه جاری در بازار انجام شده‌است. گروه نظارت و کنترل و شرایط تنظیم شده آزمایشگاهی در این پژوهش استفاده نشده‌است. تحقیقات قبلی نشان داده است که مصاحبه در محل اتفاق به یادآوری بهتر اتفاقات کمک می‌کند و داده‌های مربوط به اثرات زمینه محیطی در یادآوری قابل اعتماد هستند (Smith & Vela, ۲۰۰۱, p. ۲۰۳).

مصاحبه‌ها در دو مرحله کلی صورت گرفت. مرحله اول شامل تمامی سؤال‌های پرسشنامه‌ها است و در قسمت‌های مختلف بازار صورت گرفته که در طی این روند پرسشنامه دو مرتبه تکمیل و تصحیح شده‌است. پس از اشباع پاسخ‌ها در مرحله اول، مرحله دوم مصاحبه‌ها انجام

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-06]
[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.51]

شده‌است. در مرحله دوم با توجه به نتایج حاصل از مرحله اول، شش حوزه از بازار انتخاب و در هر حوزه دو مصاحبه انجام شده‌است تا بتوان ضمن صحت سنجی نتایج مرحله اول، به جزئیات بیشتری راجع به چگونگی برپایی مناسبت‌ها در بازار دست پیدا کرد. پرسش‌ها در این مرحله در هر حوزه انتخابی متفاوت بوده و عمدتاً مربوط به رویدادهای آن حوزه بوده‌اند. حوزه اول: راسته سمسارخانه، تیمچه کاشی، تیمچه رزاقی، هشتی سمسارخانه، قیصریه فرش فروش‌ها؛ حوزه دوم: محوطه سرگذر، راسته حلاج خانه، کاروانسرای میرزا کاظم، کاروانسرای گمرک؛ حوزه سوم: مسجد جامع، راسته مسجد جامع، راسته زرگرها، راسته بزازها؛ حوزه چهارم: راسته صحافخانه، کاروانسرای شریفیه، کاروانسرای گلشن، راسته کفشدوزخانه کوچک و بزرگ، راسته خرازی‌فروش‌ها؛ حوزه پنجم: راسته قبله، راسته پیغمبر، راسته یهودی‌ها، راسته نجارها، راسته شیشه‌برها، محوطه میدان کوچک (کوچیکه)، سرای یعقوب یاری، کاروانسرای قبله؛ حوزه ششم: راسته گلشن، راسته فلسطین، کاروانسرای دالان دراز، تیمچه صادری، راسته و کاروانسرای حسینخانی در نظر گرفته شده‌است.

در هر حوزه با انتخاب دو نفر از قدیمی‌ترین کسبه و همراه شدن با ایشان در راسته‌ها و سراها و انجام مصاحبه‌های کوتاه درباره چگونگی برپایی رویدادها در آن حوزه انجام شد. در مجموع ۲۲ مصاحبه (از ۲۰ نفر) انجام شد که جمع‌بندی جامعی از نحوه برپایی انواع رویدادها در بازار را به دست می‌دهد.

مبتنی‌بر نتایج مصاحبه‌ها فهرستی از مکان‌های رویدادهای بازار تهیه شد که مجموع آنها حوزه‌های هدف جهت مطالعه کالبدی را تشکیل می‌دهند. هدف از مطالعه کالبدی، شناخت ویژگی‌های مؤثر در پذیرش رویدادها بوده‌است. به‌طور کلی می‌توان حوزه‌های هدف را به دو دسته تقسیم کرد: دسته اول فضاهای سکون و تجمع و برپایی رویداد و دسته دوم مسیرهای حرکتی و مؤثر در شکل‌دهی به رویدادها. عمده فضاهای سکون و حرکت رویدادها که طی مصاحبه‌ها بیشترین تکرار را داشته‌اند به شرح زیر است:

فضاهای سکون شامل کاروانسراهای گلشن، شریفیه، گمرک، میرزاکاظم، دالان‌دراز، نو، حاج صفرخان، روحانی، حاج ملایوسف، حسینخانی، قبله و راسته بازارهای یهودی‌ها، حلاج‌خانه، کفشدوزخانه بزرگ و کوچک، حسینخانی، گلشن، مظفریه، حکیم‌خانه و سه‌راهی راسته یهودی‌ها، هشتی کفشدوزخانه، هشتی سمسارخانه، تیمچه کاشی، تیمچه رزاقی، تیمچه صادری، قیصریه فرش فروش‌ها، محوطه سرگذر و محوطه سبزه میدان است و فضاهای حرکت شامل راسته‌های مسجد جامع، صحاف خانه، یهودی‌ها، قبله، کفشدوزخانه، شیشه‌برها، نجارها، بزازها، گلشن، حسینخانی، حلاج خانه، سمسارخانه و نخودبریزها است.

پس از جمع‌آوری اطلاعات حاصل از مصاحبه‌ها، فایل‌های صوتی مکتوب و بخش‌های غیر مرتبط حذف شد. در هر مصاحبه مطالب بیان شده بر اساس ارتباط‌شان با رویدادها دسته بندی شد. سپس موضوعات مشابه از تمامی مصاحبه‌ها کنار هم قرار داده شده و پس از بازخوانی و مرور چند باره آنها، به شیوه مثلث‌سازی، اطلاعاتی که حداقل در سه مصاحبه به‌طور مشابه بیان شده‌اند، به‌عنوان داده‌های صحت‌سنجی شده انتخاب شدند. در این فرآیند سعی شده اگر موضوعی مبهم بود، در مراجعه‌های بعدی به بازار، آن موضوع پیگیری شود تا صحت موضوع تأیید شود. همچنین مطالبی که تنها در یک مصاحبه بیان شده‌اند و شواهد دیگری از برپایی آن رویداد در بازار به دست نیامده از میان داده‌ها حذف شده‌است تا اعتبار مطالب صحت سنجی شده تحت‌الشعاع قرار نگیرند.

پیشینه پژوهش

پیش‌تر مطالعاتی درباره تاریخ و تحولات بازار همدان انجام شده‌است. از جمله گروسین (۱۳۷۵ش) به بررسی اصناف و تاریخ بازار پرداخته و فهرست کاملی از راسته‌ها و کاروانسراهای تاریخی این بازار ارائه کرده است. زارعی (۱۳۸۷ش) در مقاله «ساخت بازار همدان» این بازار را تحلیل کالبدی و تاریخی کرده است. محمدی‌سرشت (۱۳۹۲ش) تلاش کرده وضع معاصر کاربری‌های بازار را ثبت و آسیب‌شناسی کند.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-06]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.51]

کیاه‌چین‌مریان (۱۴۰۰ش) نیز تحقیقی موردپژوهانه درباره بازار همدان انجام داده است. همچنین سجادزاده و سهرابی (۱۴۰۰ش) به تحلیل ساختار و میزان تغییرات هم‌پیوندی بازار قدیمی شهر تاریخی همدان با تغییراتی که خیابان‌کشی‌ها ایجاد کرد پرداخته‌اند. در زمینه آیین‌ها و مراسم فرهنگی، جهان‌پور (۱۳۸۷ش و ۱۳۹۵ش) آیین‌ها و باورهای زورخانه‌ای در همدان را ثبت کرده است. عبادی و کبودراهنگی (۱۳۸۷ش) تاریخچه انواع نمایش در همدان از جمله تعزیه را بررسی کرده‌اند و عاقلان (۱۳۹۵ش) نیز به انواع نمایش و نوع آموزش آنها در همدان پرداخته است. آژنگ (۱۳۸۷ش) مراسم مربوط به رمضان در همدان را بررسی کرده و فرزانه (۱۳۸۷ش) به چگونگی برگزاری مراسم دو هیئت عزاداری همدانی پرداخته است.

رویدادهای فرهنگی و مذهبی در بازار همدان

در این بخش پس از معرفی رویدادها بر اساس مصاحبه‌ها به ویژگی‌های آنها و همچنین ویژگی‌های کالبدی فضاهای بازار که آن را مناسب پذیرش این رویدادها می‌کرده، پرداخته شده‌است. یافته‌ها نشان می‌دهد که بازار همدان میزبان رویدادهای متنوع فرهنگی و مذهبی بوده‌است. با تغییر در شیوه زندگی و همچنین شیوه کارکرد بازارها، برگزاری آیین‌ها به‌مرور در بازار همدان کمرنگ‌تر شده‌است.

۱. عزاداری‌ها

در عزاداری‌های مذهبی غیر از ماه‌های محرم و صفر، بازار همدان به مدت سه تا هفت روز با آویختن پارچه‌های سیاه و پرچم‌های عزا آراسته می‌شد و در فضاهایی مانند راسته مظفریه و سرای شریفیه، مجالس روضه‌خوانی و دعا با حضور مردم و کسبه برپا می‌شد. همچنین، هیئت‌های عزاداری محلات با نوحه‌خوانی وارد بازار می‌شدند و در مسیرهای مشخصی حرکت می‌کردند. برای نمونه یکی از مسیرهای حرکت دسته‌های عزاداری راسته قبله، راسته شیشه‌برها و نجارها و راسته یهودی‌ها بود. در طول این مسیر، کسبه به احترام مراسم دکان‌ها را می‌بستند و همراهی می‌کردند. هر دسته در نقطه‌ای خاص، توقف می‌کرد و به سینه‌زنی، تلاوت قرآن و مداحی می‌پرداخت، سپس با ادامه مسیر از بازار خارج می‌شد.

با آغاز ماه‌های محرم و صفر، بازار همدان به کانون اصلی عزاداری شهر تبدیل می‌شد. تمام جداره‌های بازار با پارچه‌های سیاه پوشانده می‌شد و کاروانسراهای مختلف به‌طور دوره‌ای میزبان اصناف گوناگون برای برگزاری مراسم بودند. در این ایام، کسبه دکان‌ها را می‌بستند و در تدارک و اجرای مراسم مشارکت فعال داشتند. فضاهای کاروانسراها برای حضور عموم مردم، از جمله بخش‌های مجزا برای زنان، آماده می‌شد و پذیرایی گسترده‌ای صورت می‌گرفت. مراسم هر روز با سخنرانی علما، مداحی و سینه‌زنی برگزار می‌شد و هیئت‌های محلات با نوحه‌خوانی در مسیرهای مشخصی از بازار حرکت کرده و در نقاطی خاص توقف می‌کردند. همچنین، برخی کسبه به‌صورت فردی در راسته‌ها بر بالای چهارپایه می‌رفتند و برای رهگذران و بازاریان روضه می‌خواندند. روزهای تاسوعا و عاشورا و مراسم سومین روز شهادت امام حسین(ع) پرشورتر برگزار می‌شد. در این سه روز تمام بازار به جز کاروانسراهایی که مراسم و پخت نذری داشتند، تعطیل می‌شد و مردم هم فقط برای عزاداری به بازار می‌آمدند. دسته‌جات محلات مختلف یکی پس از دیگری با علامت‌های عظیم و مداحی‌های پرشور از راسته کاه فروش‌ها در خیابان شورین وارد کاروانسرای میرزا کاظم می‌شدند، در حیاط آنجا مداحی و سینه‌زنی می‌کردند. سپس دسته‌جات از زیر طاق‌بندی‌های بازار حرکت کرده، به راسته یهودی‌ها رفته و به سمت کاروانسرای شریفیه حرکت می‌کردند، آنجا نیز مجدداً سینه‌زنی و روضه‌خوانی و مداحی را اجرا می‌کردند و بعد از آن به سمت مسجد جامع حرکت کرده و در حیاط آنجا نیز عزاداری می‌کردند. نزدیک اذان ظهر از راسته زرگرها به سمت مدرسه زنگنه حرکت کرده و در آنجا هیئت تمام محلات گرد هم می‌آمدند و مراسم پرشور و شلوغی برپا می‌شد و پس از اقامه نماز ظهر مجلس را ختم می‌کردند.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-06]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.51]

روضه‌خوانی روز تاسوعا، سرای شریفیه، دهه ۱۳۴۰ شمسی (استعدادی، ۱۳۹۳، ص. ۲۰۵)

در همدان تا حدود سال ۱۳۶۰ش بازار اصلی‌ترین کانون برپایی عزاداری ماه‌های محرم و صفر بوده‌است. پس از آن با متفرق شدن اصناف و تغییر آداب و رسوم بازار این مراسم‌ها بسیار مختصر شده و به مساجد کشیده شده‌است. در بازار، مسجد پیغمبر کانون برگزاری مراسم محرم و صفر بود و هر یک از اصناف بازار به مدت ده روز در این مسجد متصدی برپایی مراسم هستند و شرکت‌کنندگان نیز عموماً کسبه بازار هستند (بازاریان همدان، ۱۴۰۱ش).

بازاریان به هنگام درگذشت علما و بزرگان، به نمایندگی از مردم، در بازار مراسم سوگواری و مناجات و ادعیه برپا می‌کنند و به نشانه عزا دکان‌ها را تعطیل کرده و در مسجد جامع یا یکی دیگر از مساجد بازار مراسم فاتحه برگزار می‌کنند. یکی از پرشورترین نمونه‌ها از این رویداد در بازار، مراسم درگذشت عالم بلندمرتبه همدان آخوند ملاعلی معصومی (شهریور ۱۳۵۷ش) بوده‌است که کسبه سرتاسر بازار کسب و کار را تعطیل و با تشکیل دسته‌های پرجمعیت عزاداران و با حمل پرچم‌های بزرگ و طوق و علم از بازار تا باغ بهشت را پیاده حرکت کرده و پس از آن بازاریان گروه به گروه در مساجد بازار برای ایشان مراسم فاتحه برپا کردند، حتی کسبه ارمنی و یهودی بازار نیز در کلیسا برای ایشان مراسم دعا برگزار کردند (بازاریان همدان، ۱۴۰۱ش).

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-06]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.51]

تشییع جنازه آیت‌الله آخوند ملاعلی معصومی همدانی، شهریور ۱۳۵۷ (استعدادی، ۱۳۹۳، ص. ۲۰۹)

۲. رویدادهای ماه مبارک رمضان

ورود ماه مبارک رمضان در بازار سنتی همدان با تغییر ساعت کاری و تماشای مراسم شلیک توپ از بام دکان‌ها همراه می‌شد. مهم‌ترین رویداد این ماه، برگزاری جلسات وعظ و خطابه روزانه توسط علمای برجسته از جمله حاج ملاعلی آخوند شمسی و حاج آقا عالمی[۱] پس از نماز ظهر در مساجد اصلی بازار مانند مسجد جامع، پیغمبر، میرزا تقی و میرزا داوود بود. کسبه با فرش‌پوش کردن راسته‌های مقابل مساجد و گاه حتی بام دکان‌ها، فضایی فراخ برای استقبال از جمعیت پرشمار فراهم می‌کردند. در طول شب‌های رمضان، قهوه‌خانه‌های بزرگ بازار مانند سرگذر، ادب و علی‌وکیل به کانون سرگرمی و بازی‌های سنتی مانند «شاه و وزیر بازی» تبدیل می‌شدند و از افطار تا سحر میزبان مردان شهر بودند. با شلیک توپ سحر، فعالیت‌های شبانه پایان یافته و کسبه با تأخیر بیشتر نسبت به روزهای عادی، صبح‌ها کار خود را آغاز می‌کردند (بازاریان همدان، ۱۴۰۱ش).

۳. عیدهای دینی

در بازار سنتی همدان، اعیاد مذهبی با آذین‌بندی پرچم و چراغ‌های ریسه‌ای و پخش نذورات همراه بود. پرشورترین جشن، نیمه شعبان بود که به مدت حدود یک هفته در دو کانون اصلی بازار برپا می‌شد: نخست در حوزه کفشدوزخانه و صحافخانه و دوم در حوزه سمسارخانه. در این مناطق با فرش‌پوش کردن معابر، تزئین با شمع، گلدان و اسپند، و برگزاری مولودی‌خوانی و روضه‌های شاد از مردم پذیرایی می‌شد. به‌ویژه در حوزه سمسارخانه، مراسم تا نیمه‌شب ادامه می‌یافت و گاه کسبه شب را در راسته بازار می‌خوابیدند. از دیگر رسوم، برپایی طاق‌های نصرت چوبی و مزین به پارچه‌های رنگی، فرش، گل و چراغ در مسیرهای بازار بود که نماد شادی و پیروزی به‌شمار می‌رفت.

---

[۱]. آیت‌الله آخوند ملاعلی معصومی در تابستان ۱۳۵۷ و قبل از پیروزی انقلاب درگذشتند. حجت‌الاسلام عالمی پس از انقلاب اسلامی به فرانسه مهاجرت کرد و در همان‌جا درگذشت (اباذری، ۱۳۸۹، ص. ۵۸).

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-06]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.51]

تصویر کروکی تیمچه رزاقی (ترسیم نگارندگان)

۴. رویدادهای مرتبط با عید نوروز و فرا رسیدن سال نو

در آستانه نوروز، بوی عود و اسفند در بازارها پراکنده می‌شد و حال و هوای عید بسته به نوع اصناف هر راسته متفاوت بود. راسته‌های مرتبط با خرید عید مانند قنادخانه شلوغ و پرجنب‌وجوش می‌شدند، در حالی‌که در برخی دیگر مانند دباغ‌خانه تغییر محسوسی دیده نمی‌شد. از اصلی‌ترین رویدادهای نمایشی، اجرای دوره‌گردی حاجی فیروز با لباس قرمز و چهره سیاه بود که با خواندن و حرکات موزون در راسته‌های پرجمعیت، فرارسیدن بهار را نوید می‌داد. سنتی کهن‌تر و اصیل‌تر، نوروزخوانی بود که فردی میان‌سال با ظاهری آرام و همراه با گلاب‌پاش، به نویدخوانی می‌پرداخت. نمایش مشارکت‌محور «کوسه گلین» نیز که در آن فردی با لباسی پوشیده از زنگوله و همراهی نوازندگان، مردم را به شادی دعوت می‌کرد، برگزار می‌شد. علاوه‌بر این‌ها، در گوشه و کنار بازار بازی‌های سنتی مانند گردوبازی و تخم‌مرغ‌زنی رایج بود. تجار و کسبه هم معمولاً به‌صورت مخفیانه به سازمان‌دهی کمک‌های نیکوکارانه برای نیازمندان در آستانه سال نو می‌پرداختند (بازاریان همدان، ۱۴۰۱ش).

۵. رویدادهای نمایشی و اجرای هنرهای عامیانه

بر اساس مصاحبه‌ها، هنرهای عامیانه و رویدادهای نمایشی در بازار تاریخی همدان شامل انواع مختلفی بوده‌است: نمایش‌های پهلوانی و زورآزمایی عمدتاً در فضاهای باز مانند سبزه‌میدان و با تماشاگران مرد برگزار می‌شد. نمایش‌های تفریحی مانند میمون‌رقصانی و شعبده‌بازی مخاطبان زن و کودک بیشتری داشتند. در قهوه‌خانه‌های بزرگ، برنامه‌های ادبی-حماسی مانند نقالی و پرده‌خوانی منحصربه‌فرد مردان، و حتی نمایش‌های عجیبی مانند قلیان کشیدن با حیوانات تاکسیدرمی شده دیده می‌شد. از قدیمی‌ترین اشکال نمایش، نمایش روحوضی و سیاه‌بازی در میدانچه‌هایی مانند سبزه‌میدان بود. همچنین، گاه تعزیه و شبیه‌خوانی در ایام محرم توسط گروه‌های مهمان در حیاط سراهایی مانند سرای قبله و زیر چادر اجرا می‌شد (بازاریان همدان، ۱۴۰۱ش).

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-06]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.51]

تصویر: کروکی سرای قبله (ترسیم نگارندگان)

۶. پذیرایی و اطعام

در بازار سنتی همدان، پذیرایی و اطعام مهمانان کارکرد فرهنگی بود که در قالب‌های گوناگونی نمود داشت. قهوه‌خانه‌های بزرگ واقع در راسته‌های اصلی یا حیاط کاروانسراها، محل اصلی پذیرایی مردان بودند و غذاهای محدودی طبخ می‌شد. حضور زنان در این مکان‌ها عرف نبود، مگر در مناسبت‌های خاص مانند پذیرایی خانواده‌های عروس و داماد پس از خریدهای عروسی. همچنین، پخش نذورات در مناسبت‌های مختلف، مانند نذر شب‌های جمعه حاج‌آقا سبزواری در هشتی سمسارخانه با تزئینات خاص و پذیرایی با شربت گلاب و اسپند، بخشی از فرهنگ اطعام عمومی در بازار را تشکیل می‌داد (بازاریان همدان، ۱۴۰۱ش).

تصویر: کروکی هشتی سمسار خانه (ترسیم نگارندگان)

۷. رویدادهای پهلوانی و ورزشی

به دلیل موقعیت مرکزی بازار همدان، زورخانه‌ها و گودهای پهلوانی در مجاورت آن شکل گرفته و روحیه پهلوانی در میان بازاریان نفوذ داشت. پیش از احداث باشگاه‌های مدرن، فضاهای عمومی مانند حیاط کاروانسراهای بازار، میادین و تکایا به‌عنوان مکان ورزش باستانی

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-06]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.51]

استفاده می‌شدند. بسیاری از کسبه، مانند آنان در راسته سمسارخانه، صبح‌ها پیش از شروع کار در دکان‌های خود به ورزش باستانی می‌پرداختند. علاوه‌بر این، از فضاهای وسیعی مانند حیاط کاروانسرای میرزاکاظم برای ورزش‌ها و بازی‌های تفریحی دیگر مانند گل‌کوچک، والیبال، وزنه‌برداری، مچ‌اندازی و کشتی نیز استفاده می‌شده‌است.

تصویر: عکس جمعی از پهلوانان همدان (سرلکی، ۱۳۹۵، ص. ۱۵)

تصویر: یکی از کسبه در هشتی سمسارخانه (آرشیو نگارندگان)

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-06]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.51]

تصویر: کروکی سرای میرزا کاظم (ترسیم نگارندگان)

۸. رویدادهای آموزشی

آموزش و تعلیم در بازار سنتی همدان در قالب‌های گوناگونی انجام می‌گرفت. مساجد به‌عنوان کانون اصلی، میزبان جلسات بحث درباره موضوعات دینی، اخلاقی و کسب‌وکار حلال بودند و گاهی نیز نشست‌های صمیمانه‌ای با روحانیون در دکان‌ها برای گفت‌وگو درباره مسائلی مانند قیمت‌گذاری و خمس برگزار می‌شد. برخی کسبه جلسات شعر و مشاعره ترتیب می‌دادند و از استادان ادب دعوت می‌کردند، و خطاطی نیز از علاقه‌مندی‌های رایج به‌ویژه میان تجار بود. مهم‌ترین روش آموزشی، نظام استاد-شاگردی بود که از کودکی آغاز می‌شد و تا تسلط کامل بر حرفه ادامه می‌یافت؛ این آموزش در دو دسته مشاغل تولیدی مانند کفشدوزخانه و مسگرخانه و مشاغل تجاری مانند نخودبریزها و بزازها انجام می‌شد. در کنار این‌ها، ترویج فرهنگ انسان‌دوستی و کمک مخفیانه به نیازمندان توسط بزرگان اصناف، از دیگر کارکردهای فرهنگی بازار بود که شامل کمک‌های مالی، آزادی زندانیان، حمایت از کسب‌وکارهای ورشکسته و پشتیبانی از تحصیل و ازدواج نیازمندان می‌شد (بازاریان همدان، ۱۴۰۱ش).

۹. ترویج فرهنگ انسان دوستی

از دیگر کارکردهای فرهنگی بازار همدان می‌توان به ترویج همنوع دوستی و کمک به نیازمندان اشاره کرد. متصدیان این امور معمولاً بزرگان اصناف و معتمدین بازار بودند که در رسیدگی به حال نیازمندان تمام تلاش خود را به کار می‌گرفتند. این کمک‌ها شامل خرید اقلام، آزاد کردن زندانی‌ها، کمک به کسبه متضرر و ورشکسته، کمک به باربرها و سرایدارها، خرید وسایل تحصیل، خرید جهیزیه و کارهای دیگری از این دست بوده که برای حفظ شأن نیازمندان به‌صورت مخفیانه انجام می‌گرفته است (بازاریان همدان، ۱۴۰۱ش).

۱۰. مجازات و تأدیب

در دوره پهلوی اول، محوطه سبزه‌میدان امروزی، میدان اعدام محکومان بود. پس از آن به دلیل تشکیل پاسگاه و کلانتری و دادگاه، مجازات و تأدیب مجرمان معمولاً در بازار انجام نمی‌شد؛ اگرچه فلک زنی خاطیان خرد در گوشه و کنار و پستوها برای عبرت‌سازی تا پیش از انقلاب اسلامی اتفاق می‌افتاده است. از دیگر روش‌های متنبه کردن مردم از عاقبت خطاکاری، شهرگردانی و کوچه‌گردانی خطاکاران بود که در بازار نیز به‌عنوان محل رفت و آمد عموم مردم شهر انجام می‌شده‌است (بازاریان همدان، ۱۴۰۱ش).

۱۱. اطلاع و خبررسانی

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-06]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.51]

از گذشته اعلام اخبار و اطلاعیه‌ها توسط جارچی‌ها در بازار به‌عنوان عرصه عمومی شهری اتفاقی رایج بود. پس از آن با به کارگیری رادیو به شکل‌دهی کیفیت فضایی بازار پرداختند. در اوایل پیروزی انقلاب اسلامی نیز بازار شهر یکی از مراکزی بوده که مسئولان حکومتی و دولت‌مردان هنگام ورود به شهر از آن دیدن و گاه در آنجا سخنرانی‌های کوتاهی می‌کردند (بازاریان همدان، ۱۴۰۱ش).

۱۲. نقش بازار در پیروزی انقلاب اسلامی

به دلیل ارتباط مردم عامه با بازار و کسبه و همچنین کمک‌های مالی به روحانیت از طرف بازاری‌ها می‌توان جرقه‌های اولیه تظاهرات و اعتصابات منجر به پیروزی انقلاب را از بازار دانست. پیوند نزدیک و دوسویه بازاری‌ها با نهاد روحانیت و اعتماد و اعتقاد مردم شهر به درستکاری این افراد، بازاری‌ها را به حلقه اتصال روحانیان و مردم جامعه تبدیل کرده بود. بازار نیز به محل انتقال تفکر انقلابی از روحانیت به مردم و تحریک مردم علیه حکومت شاهنشاهی تبدیل شده بود.

در تاریخ ۱۵ خرداد سال ۱۳۴۲ نیز تحصن گسترده‌ای در بازار و شهر توسط کسبه بازار شکل گرفت و سال‌های ۱۳۵۶ و ۱۳۵۷ش که اوج دوران شکل‌گیری انقلاب اسلامی بود، تظاهرات، تحصن‌ها، تعطیلی‌ها، پخش اعلامیه‌ها، شعار گویی و شعارنویسی‌های گسترده‌ای در بازار و توسط بازاری‌ها اتفاق افتاد (بازاریان همدان، ۱۴۰۱ش).

تظاهرات انقلابی مردم در همدان، زمستان ۱۳۵۷ شمسی (استعدادی، ۱۳۹۳، ص. ۲۰۶-۲۰۷)

۱۳. عملکرد بازار و بازاریان در دوران جنگ تحمیلی

در دوره جنگ تحمیلی، بازار همدان از جمله مراکز جمع‌آوری و ارسال کمک به جبهه‌ها و خانواده‌های رزمندگان بود. همچنین بازاریان در اعزام نیرو به جبهه‌ها و تشویق جوانان برای دفاع از خاک نیز نقش مهم و تأثیرگذاری داشته‌اند. در آن زمان بازاریان نیز مانند رزمندگان برای خدمت‌گزاری به مردم از جان خویش می‌گذشتند و تمام راسته بازارهایی که به نحوی به آنها نیاز بود مانند راسته نجارها و شیشه‌برها، راسته گونی‌فروش‌ها و راسته سمسارها در مواقع خطر دکان‌ها را باز نگاه می‌داشتند و خدمت‌رسانی را به حفظ امنیت و جان خویش ترجیح می‌دادند (بازاریان همدان، ۱۴۰۱ش).

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-06]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.51]

بحث و تحلیل

در تحلیل یافته‌های پژوهش ابتدا به ارتباط آیین‌ها با ارزش‌های تمدنی پرداخته شده‌است. پس از آن ویژگی‌های کالبدی بازار که آن را برای پذیرش رویدادها مناسب می‌ساخته، استخراج و تلاش شده ارتباط دوسویه میان کالبد بازار و رویدادها نشان داده شود.

۱. ارتباط آیین‌ها با ارزش‌های تمدنی

در آیین‌ها با کسب مشارکت مردمی در مقیاس‌ها و سطوح مختلف، وضعیت پایدار آنها حفظ می‌شده‌است. این پایداری باعث قوام ارزش‌های مبنایی آیین‌ها یعنی ارزش‌های فرهنگی و تمدنی می‌شده‌است.

۱.۱. مقیاس‌های مختلف

ویژگی مهم آیین‌ها در بازار همدان برگزاری آنها در مقیاس‌های مختلف بوده‌است. تعداد افراد مشارکت کننده در آیین‌های مختلف یکسان نبود. آیین‌های عزاداری محرم، مخاطبان و برگزار کنندگان فراوان داشت و بر اساس تحقیق حاضر بیشترین سطح مشارکت در آن اتفاق می‌افتاده است. برگزارکنندگان از هسته‌های مختلفی بودند و امکان اتصال این هسته‌ها به هم به‌وجود می‌آمده است. این روش برگزاری، این هسته‌ها را در مقیاس کوچک مدیریت می‌کرد و در صورت برگزاری یک آیین سراسری و اتصال آنها به یکدیگر تبدیل به مقیاس بزرگ می‌شد. توقف فعالیت اقتصادی بازار در چنین آیین‌هایی نشان‌دهنده اهمیت و اولویت نمادین آنها بر جنبه اقتصادی بازار بوده‌است. همه آیین‌ها در چنین سطح گسترده‌ای برگزار نمی‌شده‌اند. در برخی آیین‌های مرتبط با عید نوروز مانند نوروزخوانی و حاجی فیروز، رویداد مبتنی‌بر حضور یک نفر است. حوزه نفوذ چنین آیینی محدود به افرادی است که در اطراف مجری اصلی قرار می‌گیرند و به‌صورت غیر مستقیم و معمولاً غیرفعال در رویداد شرکت می‌کنند.

۲.۱. سطوح مشارکت مختلف

بسیاری از آیین‌ها اجازه مشارکت در سطوح مختلف را می‌داده است. مشارکت مستقیم و غیرمستقیم و همچنین مشارکت فعال و غیرفعال. نمونه‌های مشارکت غیرفعال و غیرمستقیم، تعطیل کردن مغازه‌ها و توقف فعالیت تجاری بازار یا حضور به‌عنوان مخاطب است.

۳.۱. مشارکت اجتماعی

گروه‌های مختلفی در رویدادهای بررسی شده شرکت می‌کرده‌اند. هر چند در برخی از آنها مشارکت بخش بزرگی از جامعه اتفاق می‌افتاده است، اما برخی رویدادها هم فقط در میان بخش دیگری رایج بوده‌است. گاه تقابل‌هایی میان این رویدادها و افراد فعال در آنها دیده می‌شده‌است. نمونه آن بازی‌های قهوه‌خانه‌ای و تفاوت آن با ورزش‌های پهلوانی است. نمونه اخیر بر خلاف نمونه اول به‌صورت ارزش مثبتی در سطح عمومی پذیرفته می‌شد و تلاش می‌شد تا ارزش‌های آن در میان عموم نفوذ داده شود.

۴.۱. پایداری

بسیاری از رویدادها توانسته‌اند در دوره‌های مختلف به حیات خود ادامه دهند. در چنین رویدادهایی راه‌هایی برای انتقال میان نسلی اندیشیده شده‌است. مهم‌ترین روش انتقال رویداد به نسل‌های بعدی، مشارکت فعال افراد در سنین مختلف در نقش‌های گوناگون است. در برخی موارد هم آیین‌هایی به مرور از میان رفته‌اند.

۵.۱. حرکت و سکون

رویدادها برخی کاملاً ساکن‌اند و برخی متحرک‌اند و در فضای شهری منحصر به نقطه خاصی نیستند. نمونه‌های وابسته به یک نقطه خاص معمولاً ساکن‌اند، اما آنهایی که حرکت می‌کنند، می‌توانند با اتصال به رویدادهای مشابه یا جذب جمعیت غیرفعال بزرگ‌تر شوند.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-06]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.51]

دسته‌های عزاداری و نوروزخوانی نمونه‌های بزرگ و کوچک رویدادهای متحرک هستند. همچنین نقاط خاصی از بازار می‌توانند توقفگاه‌هایی برای رویدادهای متحرک بازار فراهم کنند.

۲. ویژگی‌های کالبدی مؤثر در پذیرش رویدادها

مؤلفه‌های کالبدی که مجموعه بازار را به فضایی اجتماعی و کارکردپذیر تبدیل می‌ساخته و موجب پذیرش رویدادهای گوناگون می‌شده‌است که از تحلیل و تطبیق مصاحبه‌ها و بازدید و تصویربرداری میدانی از مجموعه بازار به‌دست آمده است.

۱.۲. مکان‌یابی بهینه در شهر

قرارگیری بازار در مرکز شهر و محدوده میدان مرکزی از عوامل مؤثر در جذب انواع رویدادهای فرهنگی و مذهبی در آن است؛ چرا که در گذشته بیشتر بناهای عمومی و همچنین فعالیت‌های روزمره شهروندان در مرکز شهر شکل می‌گرفته است. در نتیجه با قرارگیری بازار در کنار میدان مرکزی، عموم مردم شهر روزانه یا به بازار مراجعه می‌کرده و یا در مسیر رفت و آمدشان از گذرهای داخل و مجاور بازار عبور می‌کرده‌اند. همچنین مرکزیت بازار در شهر سبب تأمین امنیت بیشتر و برقراری امکان حضور و فعالیت تمام اقشار جامعه در آنجا می‌شده‌است؛ چرا که ساده‌ترین مسیر دسترسی را از محلات و ورودی‌های شهر فراهم می‌آورده است. از طرفی در گذشته، عموم بازدیدهای حکومتی، سخنرانی‌ها، مجازات‌ها، جنبش‌ها و بسیاری دیگر از فعالیت‌های سیاسی و حکومتی در محدوده میدان مرکزی به‌عنوان بزرگ‌ترین عرصه عمومی در شهر صورت می‌پذیرفته و به دلیل هم‌جواری بازار با میدان مرکزی و وجود فضاهای متنوع در بازار بسیاری از این فعالیت‌ها به داخل بازار کشیده می‌شده‌است.

۲.۲. کاربری‌های متنوع

وجود فضاهایی با کاربری‌های متنوع از جمله فضاهای تولیدی، تجارتخانه‌ها، خرده فروشی‌ها، فضاهای مذهبی، مدارس، حمام‌ها، قهوه‌خانه‌ها، فضاهای اقامتی و همچنین هم‌جواری بازار با محلات مسکونی موجب می‌شد مردم شهر از تمام اقشار، مذاهب، فرهنگ‌ها، سنین، قومیت‌ها و سطوح اجتماعی روزانه در بازار حضور پیدا کنند، انواع برخوردهای اجتماعی شکل گرفته و گروه‌های کوچک و بزرگ اجتماعی تشکیل شود و در نتیجه بازار انواع رویدادها و مناسبت‌های فرهنگی، مذهبی و اجتماعی در آن صورت پذیرد. لذا وجود کالبدی با کاربری‌های مختلف عاملی مؤثر برای پذیرش انواع رویدادها بود.

۳.۲. هندسه و تناسبات

بهره‌گیری از واحدهای تکرار شونده در اجزای مختلف کالبد بازار، روشی برای استحکام سازه، ایجاد فضاهای منظم، تزیینات هماهنگ و چشم نواز بود که در ابعاد فضاها، بازشوها، فرورفتگی‌ها و پیش‌آمدگی‌ها، سقف‌سازی‌ها و سایر عناصر معماری به‌کار گرفته می‌شده‌است. در عموم قسمت‌های بازار هندسه بنا بر مبنای اشکال منظم هندسی شامل چهارضلعی، هشت‌ضلعی و دایره بنا شده‌است.

۴.۲. معماری مرکزگرا

وجود حیاط مرکزی، جانمایی عناصر شاخص مانند حوض آب در مرکز فضا، سقف‌های گنبدی با نورگیر مرکزی، ایجاد پله، سکو و اختلاف ارتفاع پیرامون یک فضای مرکزی و انشعاب مسیرهای مختلف حول یک میدانچه، همگی به تقویت ایده معماری مرکزگرا کمک می‌کنند. معماری مرکزگرا توجه اطراف را به مرکز محیط جلب کرده و یک فضای شاخص، کارکردپذیر و مناسب برای برپایی رویداد را پدید می‌آورد.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-06]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.51]

۵.۲. گشودگی‌های فضایی

آنچه بیش از سایر موارد کارکردپذیری کالبد بازار را تقویت می‌کرد، وجود گشودگی‌های فضایی و میدانگاه‌ها بود. گشودگی‌های بزرگ مقیاس مانند حیاط سراها، برای برپایی رویدادهای بزرگ‌تر مانند عزاداری ماه‌های محرم و صفر و میدانچه‌های کوچک‌تر برای گردهمایی‌ها و رویدادهای عامیانه مانند نمایش‌های پهلوانی استفاده می‌شده‌اند. وجود نقاط عطف در یک مجموعه گسترده ضمن ایجاد خوانایی و قابلیت شناسایی، یکنواختی و تکرار را از میان برده و موجب تباین و تنوع در فضا می‌شد.

۶.۲. حرکت

وجود حداقلی مسیرهای بن‌بست و تک ورودی در راسته‌ها و سراهای بازار همدان (بر خلاف محله‌ها) سبب تسهیل حرکت و دسترسی به قسمت‌های مختلف بازار و جلوگیری از ازدحام می‌شود. در نتیجه کاربران برای رسیدن به یک مقصد واحد می‌توانند از مسیرهای مختلفی حرکت کنند. این ویژگی در رویدادهایی که موجب حرکت دسته‌جمعی افراد در گروه‌های مختلف می‌شوند مؤثر بوده‌است.

۷.۲. محوریت پیاده

تأکید بر حرکت پیاده و جلوگیری از ایجاد ازدحام وسایل حمل بار از طریق جانمایی مناسب کاروانسراها و سراها، انبارها و باراندازهای کالا صورت می‌گرفته است. این فضاها با داشتن چند ورودی به راسته‌های مختلف، به‌صورت مرکز توزیعی عمل می‌کرد و جابجایی بار در راسته‌ها را به حداقل می‌رساند.

۸.۲. مبلمان

مبلمان بازار را می‌توان به دو دسته ثابت و موقت تقسیم کرد. مبلمان ثابت جزئی از کالبد بازار بود و در موقعیت‌های مختلف استفاده‌های متنوعی داشت. مبلمان موقت نیز عموماً برای ایجاد کیفیت یا عملکردی خاص در رویدادهای مختلف به محیط اضافه می‌شد.

فرش به‌عنوان مبلمان موقت کاربردهای گوناگونی در رویدادها داشته است. از جمله مفروش کردن حیاط‌ها و راسته‌ها برای حضور مردم، محصور کردن فضا برای حضور بانوان و همچنین در ایجاد بستر مسابقات ورزشی مانند کشتی. در قهوه‌خانه‌ها نیز فرش و پشتی محل نشستن بر روی تخت‌ها را فراهم می‌آورد. کاربرد دیگر فرش و گلیم در بازار به‌عنوان تزیینات و آرایش فضا بوده‌است، از جمله آویختن فرش‌ها بر دیوار حجره‌های تجار، آذین پایه‌های طاق‌های نصرت و تخت و میزهایی که در رویدادها برپا می‌شده‌اند. کاربرد تخت در ایجاد فضای صمیمی در قهوه‌خانه‌ها، حیاط سراها، جلسات و هم‌نشینی‌های دوستانه در دکان‌ها و حجره‌ها نیز یکی از عناصر مبلمان بازار بوده‌است. سکو و پیرنشین که عموماً در ورودی‌ها، دالان‌ها و اطراف هشتی‌ها قرار داشته‌اند، به دلیل ایجاد فضای مکث و استراحت و به دنبال آن تشکیل برخورد اجتماعی متنوع مورد اهمیت بوده‌اند. در زمان برپایی رویدادها نیز کاربردی همچون منبر داشته و جهت پخش بهتر صدای قاری، مداح یا روضه‌خوان استفاده می‌شده‌است. چادر نیز سازه‌ای سبک و موقت است که برپایی و برچیدن آن به سادگی و در مدت زمان کوتاهی انجام می‌گرفته است. از چادر در هنگام برگزاری رویدادها در برخی فصول سال به‌عنوان سقف سبک و تعدیل شرایط آب و هوایی در حیاط سراها استفاده می‌شده‌است. همچنین چادر، حجابی برای ایجاد محصوریت و حضور راحت‌تر بانوان بوده‌است. پرچم‌ها، پارچه‌های رنگی و ریسه‌های پارچه‌ای، همگی ابزاری برای تغییر چهره بازار در رویدادها و مناسبات خاص مذهبی و فرهنگی بوده‌اند. در واقع اولین نمودی که در این ایام در بازار پدیدار می‌شد، آویختن پارچه‌ها و پرچم‌های متناسب بر بالای راسته‌ها و دیوارها بوده‌است. سازه طاق نصرت در کالبد بازار سازه‌ای موقت بوده که هنگام جشن‌ها و اعیاد ملی یا مذهبی به نشانه پیروزی، موفقیت و یا شادی در چندین نقطه از بازار برپا می‌شده‌است. روشنایی مصنوعی در بازار با آویختن چراغ‌های نفتی و پس از آن روشنایی برق، که قرارگیری چراغ‌ها پشت سرهم و توالی را به راسته‌ها می‌افزوده است. در مناسبت‌های شاد مذهبی یا ملی نیز با آویختن ریسه‌های چراغ رنگی و روشن کردن چراغ‌های زنبوری جو شاد و متنوعی در بازار ایجاد می‌شده‌است.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-06]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.51]

۳. تحلیل رابطه کالبد و عملکرد

تحلیل یافته‌ها نشان می‌دهد که بین کالبد بازار و رویدادهای فرهنگی-مذهبی، رابطه‌ای دوسویه و پویا وجود دارد. از یک سو، ویژگی‌های کالبدی بازار امکان برگزاری رویدادهای متنوع را فراهم می‌کرده و از سوی دیگر، برگزاری این رویدادها به غنای فرهنگی بازار و تقویت هویت آن کمک می‌کرده است. این رابطه متقابل نشان‌دهنده درک عمیق معماران سنتی از نیازهای اجتماعی و فرهنگی جامعه است.

معماری مرکزگرای بازار همدان با حیاط‌های وسیع کاروانسراها، فضاهای مناسبی برای تجمع و برگزاری مراسم فراهم می‌کرد. این حیاط‌ها با ابعاد مناسب و موقعیت مکانی مطلوب، امکان تجمع صدها نفر را فراهم می‌کرد. راسته‌های عریض بازار امکان حرکت دسته‌جات عزاداری و هیئت‌های مذهبی را فراهم می‌نمود و توالی فضاهای باز و بسته در بازار نیز امکان برگزاری هم‌زمان رویدادهای مختلف را بدون ایجاد تداخل فراهم می‌ساخت.

۴. تحلیل تأثیر تغییرات کالبدی

تغییرات کالبدی در دهه‌های اخیر، از جمله احداث خیابان‌های شعاعی و تخریب بخش‌هایی از بازار، موجب گسست در پیوند میان کالبد بازار و رویدادهای فرهنگی شد. این گسست نه‌تنها به فراموشی بسیاری از آیین‌ها انجامیده، بلکه به تضعیف هویت بازار نیز منجر شده‌است. تخریب کاروانسراهای میرزا باقر، میرزا حسن خان و تیمچه صابری که ما بین سراهای گلشن و میرزا کاظم و محل اتصال راسته‌های اصلی بازار و عامل انسجام کالبدی بودند، به شدت به یکپارچگی کالبدی بازار آسیب زده است. این تخریب‌ها نه‌تنها نظام ارتباطی بازار را مختل کرد، بلکه فضاهای ارزشمندی را که میزبان رویدادهای فرهنگی بوده‌اند از بین برده است.

۵. تحلیل ویژگی‌های اجتماع‌پذیری

ویژگی‌های کالبدی بازار همدان از منظر اجتماع‌پذیری حائز اهمیت است. فضای اجتماع‌پذیر به فضایی اطلاق می‌شود که امکان برخورد اجتماعی، ارتباط و تعاملات اجتماعی نظیر مشاهده، گفتگو، تجربه اندوزی، مبادله احساس و اندیشه را فراهم کند. بازار همدان با دارا بودن ویژگی‌هایی همچون خوانایی، مقیاس انسانی، امنیت، انسان مداری و تأسیسات متناسب، نمونه کاملی از محیط شهری اجتماع‌پذیر بوده‌است. وجود فضاهای مکث و استراحت مانند سکوها و پیرنشین‌ها در ورودی‌ها، دالان‌ها و اطراف هشتی‌ها، به ایجاد فرصت برای تعاملات اجتماعی غیررسمی کمک می‌کرده است. این فضاها ضمن ایجاد امکان استراحت برای رهگذران، بستری برای شکل‌گیری گفتگوهای دوستانه و تبادل اطلاعات فراهم می‌کرد.

نتیجه

بازار تاریخی همدان در گذشته فضایی چند عملکردی بود که علاوه‌بر کارکرد اقتصادی، نقش مهمی در حیات مذهبی و فرهنگی و تمدنی شهر داشته است. ویژگی‌های کالبدی بازار شامل مکان‌یابی مرکزی، کاربری‌های متنوع، معماری مرکزگرا، گشودگی‌های فضایی و مسیرهای حرکتی مناسب، در پذیرش رویدادهای فرهنگی-مذهبی مؤثر بوده‌است. ویژگی آیین‌ها از جمله، مشارکت، مقیاس‌های مختلف، حرکت و پایداری در ظرف بازار به تقویت دوگانه آنها منجر می‌شده‌است، اما تغییرات کالبدی در دهه‌های اخیر موجب گسست در ارتباط میان کالبد بازار و رویدادهای فرهنگی شده‌است؛ با این حال احیای ویژگی‌های کالبدی بازار می‌تواند به تقویت آیین‌های فرهنگی-مذهبی و تقویت هویت بازار کمک کند. در پژوهش‌های آتی می‌توان به بررسی تأثیر تغییرات اجتماعی-فرهنگی معاصر بر کارکردهای غیراقتصادی بازارها و مطالعه نقش فناوری‌های جدید در احیای کارکردهای فرهنگی بازارهای تاریخی یا شیوه‌های نوی مشارکت جامعه محلی در حفظ و احیای بازارهای تاریخی و رویدادهای آنها پرداخت.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-06]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.51]

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر هیچگونه تضاد منافعی وجود ندارد و با همکاری اولین همایش ملی ارزش‌های تمدنی ایرانی اسلامی به انجام رسیده است.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت شده‌است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

فهرست منابع

اباذری، عبدالرحیم (۱۳۸۹ش). *پرتو آفتاب: (خاطرات حضرت آیت‌الله حاج شیخ‌علی عراقچی)*. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

آژنگ، نصرالله (۱۳۸۷ش). «رمضان در همدان». *فرهنگ مردم*. سال۷. شماره۲۶. تابستان. ص۲۷۲–۲۸۱.

استعدادی، محمدمهدی (۱۳۹۳ش). *همدان در گذر ایام*. همدان: روزاندیش.

بازاریان همدان (۱۴۰۱ش). *مصاحبه درباره بازار همدان با ۲۰ نفر از کسبه قدیمی بازار همدان در ۱۴۰۱* [مصاحبه شخصی].

جهان‌پور، علی (۱۳۸۷ش). «آیین‌ها و باورهای زورخانه در همدان». *فرهنگ مردم*، سال۷. شماره۲۶. تابستان. ص۲۳۳–۲۴۲.

_____ (۱۳۹۵ش). *از تبار پهلوانان: فرهنگ ورزش باستانی ایران: نگاهی به ورزش باستانی همدان*. همدان: برکت کوثر.

زارعی، محمدابراهیم (۱۳۸۷ش). «ساخت بازار همدان». *فرهنگ مردم*. سال۷. شماره۲۶. تابستان. ص۴۷–۵۹.

سجادزاده، حسن، و ندا سهرابی (۱۴۰۰ش). «مقایسه تطبیقی تحولات ساخت کالبد و ساخت معنا با تأکید بر تحلیل هم‌پیوندی فضایی (مورد شناسی: بازار همدان)». *جغرافیا و آمایش شهری منطقه ای*. دوره۱۱. شماره۳۹. تیر. ص۱۶۵–۱۹۸.

سرلکی، حامد (۲۲ دی ۱۳۹۵ش). «پهلوانان نمی‌میرند». *روزنامه ایران*، سال۲۲. شماره۶۴۰۵. ۲۲ دی.

عاقلان، اکبر (۱۳۹۵ش). «شیوه آموزش تئاتر در همدان». *مادستان (مجموعه گفتارهای همدان‌شناسی: کتاب یکم)*. به کوشش حسین زندی. تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

عبادی، نصرالله و محمدجواد کبودرآهنگی (۱۳۸۷ش). «تاریخچه ی نمایش در همدان (دیروز-امروز)». *فرهنگ مردم*. سال۷. شماره۲۶. تابستان. ص۲۲۸–۲۳۲.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-06]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.51]

فرزانه، حمید (۱۳۸۷ش). «عزاداری هیئت‌های سقاهای همدان و همدانی‌های مقیم تهران». *فرهنگ مردم*. سال۷. شماره۲۶. تابستان. ص۲۸۲–۲۸۶.

کیاه‌چین مریان، زهرا (۱۴۰۰ش). *مبانی بازارهای سنتی ایران (تحلیلی بر بازار سنتی همدان)*. کرج: موسسه سیمرغ آسمان آذرگان.

گروسین، هادی (۱۳۷۵ش). *بازار و پیشه‌های همدان*. همدان: گیتی.

محمدی سرشت، طاهره (۱۳۹۲ش). »تحلیل تحولات ساختاری-کارکردی بازار قدیم همدان». استاد راهنما: محمدحسن یزدانی.پایان‌نامه کارشناسی ارشد. گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری. دانشگاه محقق اردبیلی.

References

‘Aqelan, A. (۲۰۱٦). “Shive-ye Amuzesh-e Te‘atr dar Hamedan”. *Madestan (Majmu‘e Goftar-haye Hamedan Shenasi: Ketab-e Yekom.* Be Kushesh-e Hossein Zandi. Tehran: Pajuheshgah-e Miras-e Farhangi va Gardeshgari. [In Persian]

‘Ebadi, N & Kabudarahangi, M. (۲۰۰۸). “Tarikhche-ye Namayesh dar Hamedan (Diruz-Emruz)”. *Farhang-i Mardum*. Vol۷. No۲٦. Summer. p۲۲۸-۲۳۲. [In Persian]

Abadhari, ‘A. (۲۰۱۰). *Parto-e Aftab: (Khatirat-e Hadhrat-e Ayat Allah Haj Shaykh ‘Ali ‘Araqchi)*. Tehran: Moasese Tanzim va Nashr-e Athar-e Imam Khomeini. [In Persian]

Ajang, N. (۲۰۰۸). “Ramadan dar Hamedan”. Farhang-i Mardum. Vol۷. No۲٦. Summer. P۲۷۲-۲۸۱. [In Persian]

Bazariyan-e Hamedan (۲۰۲۲). *Mosahebe Darbare-ye Bazar-e Hamedan ba 20 Nafar az Kasabe-ye Qadimi-ye Bazar-e Hamedan dar 1401*. (Personal Interview) [In Persian]

Bhangu, S., Provost, F., & Caduff, C. (۲۰۲۳). Introduction to qualitative research methods–Part I. *Perspectives in Clinical Research*, *14*(۱), ۳۹–٤۲.

Braudel, F. (۱۹۹٥). *A History of Civilizations* (R. Mayne, Trans.). Penguin Books.

Este‘dadi, M. (۲۰۱٤). *Hamedan dar Gozar-e Ayyam*. Hamedan: Ruzandish. [In Persian]

Farzane, H. (۲۰۰۸). “‘Azadari-ye Hey‘at-haye Saqqa-haye Hamedan va Hamedani-haye moqim-e Tehran”. *Farhang-i Mardum*. Vol۷. No۲٦. Summer. p۲۸۲-۲۸٦. [In Persian]

Garoosin, H. (۱۹۹٦). *Bazar va Pishe-haye Hamedan*. Hamedan: Giti. [In Persian]

Jahanpur, ‘A. (۲۰۱٦). *Az Tabar-e Pahlavanan: Farhang-e Varzesh-e Bastani-ye Iran: Negahi be Varzesh-e Bastani-ye Hamedan*. Hamedan: Barekate Kousar [In Persian]

Jahanpur, ‘A. (۲۰۰۸). “Ayin-ha va Bavar-haye Zurkhane dar Hamedan”. *Farhang-i Mardum*. Vol۷. No۲٦. Summer. P۲٤۲-۲۳۳. [In Persian]

Kiyahchin Maryan, Z. (۲۰۲۱). *Mabani-ye Bazar-haye Sonnati-ye Iran (Tahlili bar Bazar-e Sonnati-ye Hamedan)*. Karaj: Mo‘assese-ye Simorgh Asman Adhargan. [In Persian]

Mohamadi Seresht, Tahere. (۲۰۱۳). “Analysis of structural changes- the old market functional hamedan”. Supervised by: Yazdani, M. Master of Art Dissertation. Department of Geography. University of Mohaghegh Ardabili. [In Persian]

Pawlowski, A. (۲۰۱۱). *Sustainable Development as a Civilizational Revolution: A Multidisciplinary Approach to the Challenges of the 21st Century*. CRC Press.

Sajjadzadeh, H. & Sohrabi, N. (۲۰۲۱). “Comparative Rule Of Body Construction And Meaning Construction With Emphasis On Spatial Coherence Analysis (Case Study: Hamedan Bazaar)”. *Geography and Territorial Spatial Arrangement*. Vol۱۱. No۳۹. Summer. p۱٦٥-۱۹۸. [In Persian]

Sarlaki, H. (Jan, ۱۱, ۲۰۱۷). “Pahlavanan Nemimirand”. *Iran newspaper*, Vol۲۲. no٦٤٠٥. Jan, ۱۱. [In Persian]

Smith, S. M., & Vela, E. (۲۰۰۱). Environmental context-dependent memory: A review and meta-analysis. *Psychonomic Bulletin & Review*, *8*(۲), ۲۰۳–۲۲۰.

Zarei, M. (۲۰۰۸). “Sakht-e Bazar-e Hamedan”. *Farhang-i Mardum*. Vol۷. No۲٦. Summer. p٤۷-٥۹. [In Persian]

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-06]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.58.51]